

СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

ПЕРШІ ДАТУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ ЗА ГРИГОРІАНСЬКИМ КАЛЕНДАРЕМ У ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ ХVІст.

Хронологія, яка вивчає систему обчислення часу в її історичному розвитку, створює основу для впорядкування в часі фактів і подій, а саме «розкриття хронологічно-последовних зв'язків між досліджуваними фактами підтверджує закономірність історичного процесу»¹. Мети хронологічні дослідження досягають, однак, лише тоді, коли відрізок часу чи конкретний факт суспільного процесу визначається у строгій відповідності до загальної системи літочислення даного періоду. З цього погляду немале значення для хронології має з'ясування того, коли впроваджено новий григоріанський календар (т. зв. новий стиль — н. с.) на українських та інших східнослов'янських землях.

В історіографії немає єдиної думки щодо часу впровадження григоріанського календаря на Україні. О. Вейнерт твердить, що на території Польщі, до складу якої входила й частина українських земель, н. с. у датуванні був запроваджений з жовтня 1582 р.², але при звичаюватися до нього тут почали щойно з 1585 р.³ За даними З. Глогера, «новий календар став обов'язковим не раніше 21 і не пізніше 22 жовтня старого і 1 листопада нового стилю»⁴. М. Горбачевський вважає, що календар запроваджується з 1586 р., хоч у судах Великого Князівства Литовського входить в ужиток раніше — з 1583 р.⁵ Роком запровадження григоріанського календаря на землях давньої Польщі Г. Мещеринов вважає 1586 р.⁶ Такої ж думки дотримується Г. Гротенфенд⁷. У дослідженні Ф. Бостеля констатується, що юліанський календар у державних установах Львова, Белза, Перемишля та інших міст відживав протягом жовтня—грудня 1582 р.⁸, а такі дослідники, як Я. Головацький⁹,

¹ Заремба С. З. До питання про теорію і методику хронологічних досліджень // Укр. іст. журн.—1974.— № 2.— С. 89.

² Wejnert A. Sprostowanie błędu co do czasu wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego w Polsce // Biblioteka Warszawska.— 1865.— Т. 11.— С. 507.

³ Wejnert A. Op. cit.— С. 497.

⁴ Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa, 1901.— Т. 2.— С. 306.

⁵ Горбачевский Н. Археографический календарь...— Вильно, 1869.— С. 8.

⁶ Мещеринов Г. Времячисление у древних и новых народов...— Казань, 1884.— С. 16.

⁷ Grotfend H. Handbuch der historischen Chronologie.— Hannover, 1872.— С. 50.

⁸ Bostel F. Zur gregorianischen Kalenderreform in Polen // Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung (Innsbruck).— 1885.— Т. 6.— С. 626—632.

⁹ Головацький Я. Попытки и старания римской курии ввести григорианский календар у славян православных и униатов // Журнал М-ва нар. просвещения (СПб.).— 1877.— Ч. 193, № 9.— С. 1—36.

М. Сумцов¹⁰, у працях, присвячених календареві, зовсім оминають це питання.

Як бачимо, проблема часу запровадження григоріанського календаря на східнослов'янських землях не є новою в українській і зарубіжній літературі, але її досі не можна вважати розв'язаною до кінця. У дотеперішніх дослідженнях увагу зосереджувалося здебільшого на трьох питаннях: історії реформи календаря, характеристикі суспільно-політичних умов появи нового календаря на Україні, в Литві та Білорусії і боротьбі, яка точилася навколо запровадження календаря на цих землях. Ці питання, однак, далеко не вичерпують проблем, пов'язаних із засвоєнням григоріанського календаря. На сьогодні ще немає праць, у яких етапи запровадження н. с. були б досліджені, наприклад, на основі детального вивчення документальних матеріалів, аналізу тієї джерельної бази, що створювалася установами того чи іншого краю, землі, воеводства. Немає досліджень про те, як відображений н. с. у різних видах і типах документів XVI—XVII і XVIII—XIX ст., у писемних пам'ятках нарративного типу, стародруках і т. д. З погляду теоретичної хронології заслуговує уваги питання впливу н. с. на розвиток датаційного формулювання документа тощо. Найвні спроби досліджень є або дуже загальними, або вузько регіональними (Ф. Бостель, нерідко висвітлюють згадані питання принагідно, у зв'язку з іншими завданнями).

З багатьох висунутих у статті проблем ставиться лише одне часткове питання — встановлення перших засвідчень датування за н. с. у документальних пам'ятках України. За основу беремо документи, що виходили з державних установ, зокрема ті, які містяться в книгах актів гродських, земських і підкоморських судів. Такий вибір матеріалу для з'ясування часу запровадження нового календаря не випадковий, оскільки в цих книгах, завдяки їхній специфіці, найбільш послідовно відображена система способів датування документів різних періодів. На окрему увагу при цьому заслуговують гродські книги, бо грод (замок) як судова установа збирався здебільшого через кожні шість тижнів, а як уряд функціонував щоденно.

21 лютого 1582 р. папа Григорій XIII оголосив запровадження нового календаря. Стефан Баторій того ж року видав універсал, яким зобов'язував усіх своїх підданих — не лише католиків, а й православних та інших іновірців — запровадити н. с. у датуванні¹¹. Ми не виявили загальнорозпорядчих, точно датованих документів короля (окремі листи з цього приводу надсилають у серпні 1582 р. раді міста і книгодрукарям Гданська)¹², однак не доводиться сумніватися в тому, що вони існували і надходили до державних установ різних міст, у тому числі й на Україні. Про це свідчить, зокрема, одночасне застосування н. с. (15 жовтня 1582 р.) у різних місцевостях¹³ та посилення на раніше дані розпорядження в королівських листах

¹⁰ Сумцов Н. Ф. Исторический очерк попыток католиков ввести в южную и западную Россию григорианский календарь // Киевская старина. — 1888. — Т. 21 (апрель, май и июнь). — С. 235—258.

¹¹ Думку про підготовку королівською канцелярією такого розпорядження ми спираємо на дослідження: Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов. — Пг., 1920. — С. 129—132; Schmid J. Zur gregorianischen Kalenderreform // Historisches Jahrbuch. — 1882. — S. 559—560.

¹² Chronologia Polska / Praca zespolowa, pod red. Br. Włodarskiego. — Warszawa, 1957. — S. 41, 43. — Факсиміле листа.

¹³ Мається на увазі передусім місцевості, які лежать далеко одна від одної, — Львів, Гданськ, Варшава. Пор.: Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 9, оп. 1, спр. 341, арк. 651; Wejnert A. Op. cit. — S. 504; Chronologia... — S. 42.

пізнішого часу¹⁴. Й. Шмід твердить, що король Баторій склав такий універсал «незбаром після оголошення» календарної реформи і «встановив запровадження нового календаря для всіх частин своєї держави»¹⁵. Певним доказом наявності таких розпоряджень є акти про необхідність врахувати календарні виправлення у поточних судово-ділових і господарських справах, які певною мірою доповнюють невідомий перший документ. Такий акт виявлено в краківських міських книгах між записами актів від 4 і 15 жовтня 1582 р. Його перша частина інформує, як треба переводити дату із старого на новий стиль, а друга — викладає застереження відносно непорозумінь, які можуть виникнути у зв'язку із скороченням календарного часу на десять днів: «Нове виправлення календаря нинішнього 1582 року від народження пана нашого Ісуса Христа, індикту 10... здійснене так, що від місяця жовтня поточного року знімаються 10 днів від третіх нон включно аж до переддня ідів, а день, який іде після свята св. Франциска, що святкується у четвертих нонах, має називатися ідами жовтня, отже, по святі св. Франциска маємо відзначати свято св. Ядвіги. [Цим] днем буде 15 жовтня, і від нього включно будуть йти наступні дні, як це описано у виправленому календарі аж до кінця 1582 року. Після цього року вказаний фрагмент календаря більше не буде вживатися, натомість належить прийняти постійний календар, у якому описані всі 12 місяців.

Отже, щоб унаслідок вилучення цих 10 днів не трапилося якогось непорозуміння щодо річних, місячних та інших подібного роду термінів [всіх] строків і свят, [а також] щодо їх встановлення і дотримання, то [кожен] хай має на увазі у даному повідомленні суть вказаного вилучення. І, отже, після усунення старого календаря увійде в ужиток, — як це повніше подано в на постійно складеному і скороченому григоріанському календарі, — цей, вже виправлений, довершений, схвалений і опублікований силою декрету найвищого пастиря, календар»¹⁶.

Треба думати, що обіжники про запровадження нового календаря і нормування часу за н. с. надходили і через церковні установи — консисторії латинських і нелатинських єпископій, провінціалати монастирів і т. д.¹⁷, а тому їх треба шукати у фондах цих установ. Велике значення для правильного застосування н. с. мали публікації календарів, які появлялися відразу після розпорядчих документів про порядок його запровадження¹⁸.

¹⁴ Пор.: Розпорядження Стефана Баторія від 20 вересня 1583 р., адресоване українцям і вірменам у Львів про необхідність прийняти новий календар (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 342, арк. 1715—1717), лист Стефана Баторія від 19 січня 1584 р. до населення православного віровизнання про необхідність впровадження нового календаря, вписаний у грамоту галицького, львівського і кам'янець-подільського єпископа Гедеона (Т а м ж е.— Ф. 129, оп. 1, спр. 64, арк. 1) та ін.

¹⁵ Schmid J. Op. cit.— P. 560.

¹⁶ Budka W. Pierwsze zastosowanie kalendarza Gregorjańskiego w aktach grodzkich i ziemskich dawnego województwa Krakowskiego // Archeion (Warszawa).— 1927.— Т. 3.— S. 33—34.

¹⁷ Пізнавальною під цим кутом зору є кореспонденція, опублікована у виданні: *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucraine illustrantes (1550—1805)*.— Romae, 1959.— Vol. 2 (1594—1608).— P. 172, 174; 1960.— Vol. 4 (1621—1628).— P. 153, 163, 165, 221, 258, 263 et cet.

¹⁸ У 1582 р. виходить календар на жовтень-грудень у Гданську, де враховувалася десятиденна поправка (Пор.: Grotefend H. Die Einführung des gregorianischen Kalenders in Danzig // *Mitteilungen des Westprussischen Geschichtsferiens*.— 1902.— Bd. 1.— P. 66), наступного року з'являється латинською мовою календар на цілий рік у Кракові (Gloger Z. Op. cit.— S. 309—310). З XVII ст. і далі протягом XVIII ст. григоріанські календарі виходять великими тиражами

Коли ж уперше з'являється датування за н. с. на Україні?

Документальні пам'ятки фіксують застосування н. с. на українських землях відразу після оголошення календарної реформи. Порівнюючи формулювання дат у писемних пам'ятках, констатуємо, що документи, як жодні інші джерела, містять докладні й послідовні відомості про час запровадження і застосування н. с. на Україні, причому в них відображено різні способи передачі дат. Особливо важливі в пізнавальному плані, як уже згадувалося, книги актів гродських і земських судів, у яких дати подавалося за н. с. і підкреслювалося, що йдеться про датування за новим календарем, наприклад: «водле каленъдару новпоправеного» (Житомир), «ведле нового рымского календару рочного» (Луцьк), лат. мовою — «correctionem noui Calendarii» — виправленого нового календаря (Галич), «novum Callendarium» — нового календаря (Белз) і т. д. При таких поясненнях увага дослідника спрямовується вже не на саму дату, бо вона відома, а на її оточення — інші порядкові дати чи дати, які входять у текст документа і можуть виявити певні доповнення до виділеного датаційного формулювання. В інших випадках спосіб подачі дат для встановлення н. с. у книгах актів вимагає докладного порівняльного аналізу датаційних формулювань і спеціального обчислення днів за місяцями і тижнями на основі тогочасного календаря (див. нижче — Тереховля, Львів, Кременець).

Найбільш раннє засвідчення датування документів за н. с. відноситься до Львова. Воно припадає на день, передбачений у розпорядженні, а саме — на 15 жовтня 1582 р. і внесене в одну із гродських книг без жодних окремих підкреслень того, за яким стилем датується цей документ. Після записів з датою: «...feria quinta ipso die faesti sancti Francisci Confessoris Anno d[omi]ni millesimo quingentesimo octuagesimo secundo» (у четвер, у день свята св. Франциска, тобто 4 жовтня 1582 р.)¹⁹ ідуть записи з п'ятниці 15 жовтня того ж року — «...feria sexta ipso die faesti sanctae Hedvigis Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo»²⁰. Доказом того, що останній документ датується за новим календарем, є збіг указаної в датаційному формулюванні назви свята з назвами дня тижня — за старим календарем свято Ядвіги припадає на понеділок (feria 2), за новим — на п'ятницю (feria 6). Одночасно числа з 5 по 14 жовтня ст. с. включно були пропущені писарем, внаслідок чого наступний день після свята Франциска припав на п'ятницю 15 жовтня, тобто на свято Ядвіги.

Аналогічний спосіб датування бачимо у львівській гродській книзі протоколів, хоча після записів від 4 жовтня 1582 р. йдуть записи з 18 жовтня, на три дні пізніше свята Ядвіги, з понеділка «...feria secunda post faestum sanctae Hedvigis aelēcte proxima Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo»²¹.

Із листопада 1582 р. записи за н. с. фіксують в галицьких гродських книгах. Правда, перші дати подається паралельно за старим і

у Кракові, Замості, Бердичеві, Львові. Серед них часто під назвами «Польсько-руський календар», «Римсько-руський календар», «Новий і старий календар». Ці видання вміщали два — юліанський і григоріанський календарі (Пор.: G ó r s k a B. Katalog kalendarzy XVII—XVIII w. w zbiorach Biblioteki Ossolineum.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968).

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 341, арк. 645.

²⁰ Т а м ж е.— Арк. 651. У той самий час застосовується н. с. при датуванні документів у львівських магістратських книгах.

²¹ Т а м ж е.— Спр. 46, арк. 286, 290—291.

новим стилем. Перша дата за ст. с.— 29 жовтня 1582 р. виступає як певне тлумачення другої, вписаної за н. с. У першому засвідченні цього формулювання число за н. с. не проставлене: «...feria secunda iuxta vetus Calendarium in crastino festi sanctorum Simonis et Judae ap[os]tolorum iux[ta] vero cor[re]ctio[n]em nouam eusdem in vulgo aeditam et ubique passim in ecclesiis Catholicis susceptam ante festum sancti Martini Episcopi p[ro]xima Anno d[omi]n[i] 1582»²². Однак обчислення різниці в 10 днів від 29 жовтня ст. с. дає підстави вважати, що цим днем «перед святом Мартина» було 9 листопада і його слід прийняти за першу спробу датування за н. с. у галицьких гродських книгах. Подібні спарені записи за ст. і н. с. чергуються двічі²³. З 10 листопада 1582 р. виноситься датаційне формулювання запису акту тільки за н. с.: «...feria quarta ante festum sancti Martini Episcopi iux[ta] correctio[n]em noui Calendarii in vulgo aedit p[ro]xima Anno d[omi]ni 1582»²⁴ і т. д.

Перемишльські книги актів фіксують н. с. децю раніше. Уперше нове датування застосовано 1 листопада: «...feria secunda ipso die festi omnium sanctorum secundum correctionem Callendarii anno d[omi]ni mill[es]imo quingentesimo octuagesimo secundo», тобто «в понеділок у сам день свята всіх святих згідно з виправленням календаря року божого 1582»²⁵. В актах Сянока н. с. запроваджується на день пізніше — 2 листопада 1582 р.²⁶ Цікаво, що в сяноцькому гродському суді найдовше, майже до 1583 р., датаційні формулювання супроводжують підкресленнями: датовано саме за новим календарем.

Найпізніше з усього Руського воєводства запроваджує новий календар у датування документів теребовельський гродський суд. Аналіз дат актів у книгах суду від 15 жовтня і до кінця 1582 р. вказує, що н. с. у Теребовлі почали застосовувати десь із середини листопада 1582 р., але встановити точну дату його запровадження неможливо, бо традиційний спосіб датування «за феріями» («...feria quinta post festum», «...feria secunda ante festum...» і т. д.) у рамках десятиденного розходження, як відомо, не завжди може дати аргументовану відповідь. Це стосується і декількох дат після 15 листопада. Крім того, ряд датаційних формулювань у книгах за цей період помилковий²⁷, що, очевидно, було наслідком непристосованості писарів до календарної реформи. Ні одна з дат за жовтень, листопад та інші місяці не уточнена словами, як це робилося при датуванні актів у Галичі, Перемишлі, а отже, не вказує, що йдеться про н. с. Першою аргументованою фіксацією датування за н. с. у Теребовлі можна прийняти дату в записі від 24 листопада 1582 р.: «...feria quarta in vigilia festi sancte Caterinae virginis Anno d[omi]n[i] Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo»²⁸.

1582 р. запроваджено датування за н. с. у Белзькому воєводстві. Нам не вдалося виявити відомостей про запровадження його в повітах воєводства, наприклад у Буську, бо з цього міста збереглися лише документи гродської канцелярії за 1580 р. (частково), а далі — за 1584 р., коли

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 100, арк. 1129.

²³ Там же.— Арк. 1129, 1133.

²⁴ Там же.— Арк. 1134.

²⁵ Там же.— Ф. 13, оп. 1, спр. 776, арк. 1516.

²⁶ Там же.— Ф. 15, оп. 1, спр. 321, арк. 311.

²⁷ Там же.— Ф. 17, оп. 1, спр. 12, арк. 249; спр. 306, арк. 343, 346, 349.

²⁸ Там же.— Арк. 278.

вже застосовувалося нове датування²⁹. Немає також відомостей про вживання н. с. канцелярією міст Городла, Грабівця та інших³⁰. Щодо Белза, то в його гродських книгах перше датування за новим календарем припадає на 6 грудня 1582 р.: «...feria secunda ipso die festi sancti Nicolai Episcopi iuxta novum Calendarium proxima Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo»³¹. Очевидно, про реформу календаря гродський уряд знав раніше, бо вже записи з 29 жовтня уточнено словами про обчислювання часу за старим календарем³², чого раніше ніколи не було.

Датування за н. с. актового матеріалу простежується в середньовічних установах і на інших територіях України — Волині, Правобережжі. Його поширення, треба гадати, сягало й Лівобережжя, на яке впливала адміністрація Корони у 80-х роках XVI ст. Порівняно, однак, з територіями Руського і Белзького воєводства, як на це вказують документи, новий спосіб датування на згаданих землях фіксується дещо пізніше — 1583 р. Окремі матеріали свідчать, що запроваджується новий календар на цих землях саме на переломі 1582—1583 рр., бо кінцеві дні грудня ст. с. 1582 р. уже переведено на новий: «что деи року 1583... календарю римского нового и водлуг старых руських року 1582 месца декабра»³³.

Документ, який свідчить про запровадження н. с. у Луцькому земському суді, датований днем 6 січня 1583 року: «на рочкох судових земских от дна трех кролей римского свата водле колендару новопоправленого римского в году теперьшнѣм осмьдесят третем»³⁴. Дальший запис: «ведле нового римского календару рочного лѣта бжого нарож а. ф. пѣ мѣца генвара десатого дна, в понеделок», тобто 10 січня 1583 р. н. с.³⁵ Далі записи в книгах цього ж уряду подають без наведення слів «згідно з новим календарем». Дату наступного, вписаного того ж дня документа записується: «Лѣт бож нарож тисача пѣтсотъ осмьдесят третего мѣца генвара десатого дна»³⁶. Аналогічні приклади датування є у луцьких гродських книгах³⁷.

Результати аналізу дат усіх документів луцького земського суду у зв'язку із способом засвоєння н. с. заслуговують окремої уваги. Луцьку земську книгу за 1583 р.³⁸ розпочинає документ, записаний 7 січня (початок книги пошкоджений). Дальші записи датуються 8 січня (п'ять документів, останні документи не закінчені), 10 січня (14 документів, дата першого запису в книзі заклеєна)³⁹, 11 січня (шість документів) і недатовані уривки (записи з 9 січня відсутні й на цьому місці бракує аркушів), 12 січня (дев'ять документів). Після цих записів внесено два документи з датою «...сич-

²⁹ Пор.: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 64—65.

³⁰ Городельські та грабовецькі книги актів у 1828 р. зі Львова були передані Росії (S o c h a n i e w i c z S. Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie.— Lwów, 1912.— S. 35). Тепер вони зберігаються у Любліні.

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 1, оп. 1, спр. 181, арк. 546.

³² Там же.— Арк. 519.

³³ Проценко Л. А. Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964.— С. 60.

³⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

³⁵ Там же.— Арк. 75.

³⁶ Там же.— Арк. 76.

³⁷ Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 759, 935.

³⁸ Там же.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4.

³⁹ Там же.— Арк. 13.

ня» без вказівки на число⁴⁰, і знову йдуть записи з датою 10 січня, причому один із них із словами «ведле нового рымского календару рочного»⁴¹. Такий поворот у типовому для книг актів порядковому датуванні (до речі, на цьому місці помітний інший почерк записів, залишено незаписаною частину аркуша, і тут же, на один-два записи раніше, з'являється загальне датування тільки «січнем») ⁴² може бути доказом того, що вийшла якась затримка у записах (можливо, викликана труднощами у датуванні), і що н. с. начебто увійшов в ужиток з 10 січня. Таке трактування, однак, неточне і суперечливе щодо інших документів. Один із згаданих записів з датою «Року п̄ м̄ца генвара и дна» містить у контексті іншу дату: «...от дна трех кролеи рымского свата водле календару новпоправленого рымского в году теперешн̄м осмдесат третем», яка розшифровується — 6 січня 1583 р.⁴³ Це дає підстави перенести запровадження в луцькому земському суді датування за н. с. на декілька днів раніше, принаймні не пізніше 6 січня 1583 р. Напрошується припущення, що запровадження григоріанського календаря в Луцьку можна віднести до початку року і що найбільш ранні записи дат могли також уточнювати традиційними словами «згідно з новим календарем», але на сьогодні ця думка не має достатнього документального підтвердження.

Як показує наведений вище приклад, для визначення стилю датування важливі не лише порядкові «діловодні» дати записів документів у книгах, а й дати, що входять у контекст документів. Це насамперед стосується вступної формули запису, до якої входить інформація про час розгляду справи на сесії суду (рочку). Вступний протокол документа для записів книг актів з останніх місяців 1583 р. та інших років кін. XVI ст. часто є підставою перевірки або й визначення стилю датування. При цьому особливу увагу приділяється тим записам, у яких вступна формула містить число, котре уточнюється назвою дня тижня.

У кременецьких гродських і земських актових книгах не вдалося виявити початкового етапу переходу установ міста на датування за н. с. Гродська книга Кременця за 1583 р., яка збереглася частково, один із своїх перших документів датує 20 січня: «[Л̄та] по народженю сына божего п̄ м̄ца генвар̄а к̄ дна». Але саме по собі таке формулювання дати порядкового запису документа не засвідчує стиль датування. Його уточнює дата вступного протоколу вписаного у книгу: «[в р]очки судовые кгородские кременецкие от четверъга року и дна звышъ описаного»⁴⁴. 20 січня 1583 р. припадало саме на четвер за н. с., день, коли й розпочалися рочки. Так датують документи і з початком березня: «Л̄та по народженню сына божего а̄ ф̄ п̄ м̄ца марца 7̄ дна» (тобто 7 березня 1583 р.), далі — «В рочках судовых кгородских кременецких от четверга м̄ца марта третего дна в року звыш написаном...»⁴⁵ Запис вказує, що засідання рочків відбулося 3 березня, яке за н. с. у 1583 р. припадає на четвер, а документ внесений до книги на чотири дні пізніше — 7 березня за н. с.⁴⁶

⁴⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 5—70.

⁴¹ Там же.— Арк. 75.

⁴² Там же.— Арк. 70—76.

⁴³ Там же.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 12.

⁴⁴ Там же.— Ф. 21, оп. 1, кн. за 1583 р., арк. 2.

⁴⁵ Там же.— Арк. 74.

⁴⁶ Приклади аналогічного датування, які дають підставу для зв'язки стилів дат, простежуються в луцькій гродській канцелярії. Пор.: Там же.— Ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 963 зв. та ін.

У текстах кременецьких актових книг день місяця у вступному протоколі документа також позначений назвами свят: «Лѣт[а] по народженню сына божого тисача патсот деветьдесат второго мѣца июля первогоднат дна. На роках судовых земских кременецких по святой троицы святе римском в шест недел водле констытуцыи варшавское в року звышменованом припалых...»⁴⁷

У ряді випадків про стиль датування документів у кременецьких книгах інформує тільки дата вписування документа, яка не вимагає уточнень чи підтвердженнь. Наприклад, запис документа від 14 вересня 1583 р. формулюється: «в року теперешнем тисача патсот осмьдесат третем мѣца сеньтебра четверьтогоднат дна у среду»⁴⁸ — саме 14 вересня за н. с. у 1583 р. припало на среду. Так датується документ і в наступні роки: «року теперешнего тисача патсот осмдесат четвертого мѣца феврала семого дна, у вовторок»⁴⁹ тощо.

Аналогічно, на підставі зіставлення дат, встановлюється час запровадження н. с. в інших судах, наприклад володимирському гродському суді, хоча тут основою для уточнення є не дата вступного протоколу, а дата, згадана у змісті документа. Найдавніший запис документа з датою, яка піддається звірці і яку можна зарахувати до перших свідчень н. с. у книзі актів володимирського гродського суду за 1583 р., зроблено 21 травня: «Лета божего нарож а̄ ф̄ п̄ мѣца маа̄ ка̄ дна в суботу»⁵⁰. Через кілька записів виступає датаційне формулювання такого ж характеру: «Лета бож нарож а̄ф̄ п̄ мѣца августа в̄ дна, в патницу»⁵¹, тобто 12 серпня, в п'ятницю, за новим календарем. Ці факти начебто вичерпують питання, і на них можна було б зупинитись. Однак один із записів актів за попередні місяці з датою «марта д̄ дна» (4 березня) вказує, що н. с. у Володимирі запроваджено на два з половиною місяці раніше згаданої вище першої дати. У тексті документа мовиться: «пан Семен Гулевич Дрозденский... дна вчерашнего в четвергь мѣца марца третего дна ьдучи до мъне в дом...»⁵² Йдеться, отже, про 3 березня 1583. Цей день припадав за н. с. на четвер і є «вчорашнім» щодо дня запису скарги в суді 4 березня. Наведений факт дає підставу визнати, що вміщені в книзі записи документів за минулі місяці також могли датувати за новим календарем, а найбільш ранньою задокументованою датою запровадження нового стилю в обіг гродського суду у Володимирі треба вважати не 21 травня, а 3—4 березня 1583 р.

В інших випадках те, що термін застосування в діловодстві н. с. міг бути давнішим від указанного в конкретному датаційному формулюванні, підтверджують постійні підкреслення писарів: документ датується за «старим стилем». Перше засвідчення дати за н. с. у житомирському гродському суді відноситься до 18 червня 1583 р.: «Року божого нароженья а̄ф̄п̄ мѣца июня осмогоднат дна водле календару новпоправеного»⁵³. Але перед записом з 18 червня вміщено документи більш раннього часу⁵⁴, які

⁴⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 103—104.

⁴⁸ Там же.— Ф. 21, оп. 1, кн. за 1583 р., арк. 132.

⁴⁹ Там же.— Кн. за 1584 р., арк. 13.

⁵⁰ Там же.— Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 130.

⁵¹ Там же.— Арк. 215.

⁵² Там же.— Арк. 25.

⁵³ Там же.— Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

⁵⁴ Пор. текст документа, в якому згадується дата 24 квітня: Там же.— Арк. 9 та ін.

містять відомості про час, обчислюваний «водле старого календару»⁵⁵. Датування з підкресленням «старого стилю» вказують, що гродська канцелярія Житомира знала про реформу календаря і нове датування. Серед судових актів житомирської канцелярії перед 1583 р. таких уточнень немає. Підкреслення використовувалося для розрізнення двох стилів, якими могли користуватися в канцелярії при поточному датуванні (на жаль, переконатись у цьому немає змоги, бо не збереглися послідовні записи в актових книгах). Ці підкреслення могли свідчити й про те, що н. с. вживано раніше, але з тих чи інших причин тимчасово (до червня 1583 р.) не використовувалося.

У пізніші роки, зокрема у XVII-XVIII ст., датаційне формулювання стандартизується, а тому не піддається аналізу щодо оцінки стилю датування. Дата, яка складається з трьох компонентів (т. зв. повна дата), вже не уточнюється: число не уточнюється назвою дня, паралельно з числом не подається назва свята, яке припадало на цей день, у початкових протоколах документів часто немає дат, зіставляючи які можна було б визначити стиль датування документів: «Лѣта от нароженѣ исус[а] христа, с[и]на божего тисеча патсот деведесат осмого мѣца октебра двадцат сѣмого дня» (Київ, 1598 р.)⁵⁶; «Року тисеча шестсот чотырдесат пѣтого мѣца юля сѣдмого дня» (Кременець, 1645 р.)⁵⁷; або польською мовою: «Roku tysiąc siedmset ośmdziesiąt trzeciego, miesiąca Junii dwudziestego pierwszego dnia, w roczki sądowe grodzkie kijowskie od dnia piątego roku u miesiąca wyż na akcie wyrażonych w żytomierze» (Київ, Житомир, 1783 р.)⁵⁸. Послідовність датування документів у книгах також не дає підстав для встановлення стилю тієї чи іншої дати. Основним критерієм для визначення стилю датування більшості українських документів є одна з внутрішніх ознак пам'ятки — її зміст. Однак при визначенні стилю датування на основі змісту потрібний критичний підхід, оскільки дати, про які повідомляють контрагенти справ, часто можуть бути помилковими, а писарі при внесенні до книг актів разом з іншою текстовою частиною часто не уточняли їх.

Загалом, через брак вичерпної документальної бази з 80-х років XVI ст. у ряді випадків немає прямих відомостей не лише про час запровадження н. с. у діловодство державних установ багатьох міст України, але й про його запровадження взагалі. Невідомим, наприклад, є час запровадження нового календаря в документи Вінниці. Гродські книги міста збереглися фрагментарно, з них випали записи саме з кін. 1582 — поч. 1583 р., а земських книг немає⁵⁹. Книга актів земського суду Кам'янця-Подільського за 1584—1586 рр. зовсім не відображає етап переходу на нове датування. У 1584 р. і далі всі документи датують вже за н. с. У книзі без жодних пояснень винесено річну дату як складову частину заголовка записів справ за рік: «Anno domini Millesimo quingentesimo octuagesimo quarto» (1584 р.)⁶⁰, а далі послідовно вписано документи за числами. Так документи вносили у книги і в ранніх часах середньовіччя. Крім того, якщо за день збирало-

⁵⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

⁵⁶ Там же.— Ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 40 зв.

⁵⁷ Там же.— Ф. 21, книга за 1645 р., арк. 91.

⁵⁸ Там же.— Ф. 2, оп. 1, спр. 105, арк. 727.

⁵⁹ Там же.— Ф. 44, оп. 1, спр. 1—6.

⁶⁰ Там же.— Ф. 37, книга за 1584—1586 рр., арк. 2. Аналогічно фіксуються записи з 1585—1586 рр.: Там же.— Арк. 108, 263.

ся від кількох до півтора-двох десятків документів, вистачало на початку подати одну дату всіх записів. Далі документи групували за іншими дальшими датами. Запровадження н. с. у Києві засвідчене документом щойно з 1595 року: «Лѣта божего нарoженa тисеча пaтьсoть дeвeтдeсaть пaтoгo днa, тoєст нa зaвтрeє пo свeтoм Бaрѣтлoмeю» (латинське свято Бартоломея припадає за новим календарем на 24 серпня, «завтреє» — 25 серпня)⁶¹. Однак це засвідчення, без сумніву, треба вважати випадковим. Невідомим залишається час запровадження н. с. у гродських і земських урядах Брацлава (збереглися документи за 1639—1779 рр.)⁶², Летичева (1663—1779)⁶³, Овруча (1678—1780)⁶⁴, Дубна (1787—1791)⁶⁵, і, врешті, Жидачева (гродські актові книги збереглися з 1649 р., а земські — перша книга за 1557—1560 рр., а дальші — починаючи з 1764 р.)⁶⁶. Це стосується й інших міст України, переважно Лівобережжя, де збереглися документи здебільшого щойно з другої пол. XVIII ст.⁶⁷ З цих же причин не з'ясовують часу запровадження календарної реформи матеріали ряду магістратських урядів, ратуш Правобережної і Лівобережної України.

Отже, на підставі виявлених записів документів у гродських, земських і підкоморських актових книгах п'ятьох воєводств — Белзького, Волинського, Подільського, Київського і Руського (будь-які відомості з Брацлавського воєводства відсутні) можна встановити, що новий календар і датування за новим стилем увійшли в ужиток у державних установах цих воєводств у 1582—1583 рр. Прямі відомості про запровадження н. с. у цей період маємо тільки для десяти міст з дванадцяти, причому для двох — Києва і Кам'янця-Подільського — ці відомості не точні.

Назва міста	Дата першої згадки чи запису за н. с. у документах	Оригінальні записи дат документів	Легенда
1	2	3	4
Белз	6 грудня 1582 р.	«...feria secunda ipso die festi sancti Nicolai Episcopi iuxta novum Calendarium proxima Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo»	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 1 (Белзький гродський суд), оп. 1, спр. 181, арк. 546.
Володимир-Волинський	3-4 березня 1583 р.	«Лета бож. нарoж aфiл... днa вчeрaшнe-гo в чeтвeргъ мѣца мaрцa трeтeгo днa...».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 16, арк. 25.

⁶¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁶² Там же.— Ф. 43, оп. 1, спр. 1—2.

⁶³ Там же.— Ф. 40, оп. 1, спр. 1—2.

⁶⁴ Там же.— Ф. 14, оп. 1, спр. 1; ф. 15, оп. 1, спр. 1—12.

⁶⁵ Там же.— Ф. 34, оп. 1, спр. 1—8.

⁶⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 7, оп. 1, спр. 1—2; ф. 8, оп. 1, спр. 1.

⁶⁷ Пор.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель.— К., 1958.— С. 108—112.

1	2	3	4
Галич	9 листопада 1582 р.	«...feria secunda iuxta vetus Calendarium in crastino festi sanctorum Simonis et Judae ap[os]tolorum iux[ta] vero cor[r]ectio[n]em nouam eusdem in vulgo aeditam et ubique passim in ecclesiis Catholicis susceptam ante festum sancti Martini Episkopi p[ro]xima Anno d[omi]n[i] 1582».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5 (Галицький гродський суд), оп. 1, спр. 100, арк. 1129.
Житомир	18 червня 1583 р.	«Року божого нароженѣа ѿфлѣ мѣца июня осмогонадцат днѣа водле каленѣдѣду новоправеного».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 11 (Житомирський гродський суд), оп. 1, спр. 1, арк. 12.
Кам'янець-Подільський	раніше 1584 р.	«Anno domini Millesimo quingentesimo octuagesimo quarto». Усі записи у книзі датуються за новим стилем.	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 37 (Кам'янецький земський суд), книга за 1584-1586 рр., арк. 2.
Київ	25 серпня 1595 р.	«Лѣта божого нароженѣа тисеча пѣтсоть деветдѣсѣтъ пѣтого днѣа, тоѣст на завтрѣе по светом Барѣтломею».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 4 (Підкоморський суд Київського воєводства), оп. 1, спр. 1, арк. 15.
Кременець	20 січня 1583 р.	«[Лѣта] по нароженю сына божего пѣ мѣца генварѣа к днѣа... [в р]очки судовые кгродские кремѣнецкие от четвергѣа року и днѣа звышѣ описаного».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, кн. за 1583 р., арк. 2.
Луцьк	6 січня 1583 р.	«...на рочкох судових земских от днѣа трех кролей рымского свѣта водле колѣндѣару новоправленого рымского в году теперешнѣм осмдѣсѣтъ третѣм».	ЦДІА УРСР у Києві, ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 4, арк. 12.
Львів	15 жовтня 1582 р.	«...feria sexta ipso die faesti sanctae Hedvigis Anno Domini Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 341, арк. 651.
Перемишль	1 листопада 1582 р.	«...feria secunda ipso die festi omnium sanctorum secundum correctionem Callendarii anno do[m]i[n]i mill[esi]mo quingentesimo octuagesimo secundo».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 13 (Перемишльський гродський суд), оп. 1, спр. 776, арк. 1516.
Сянок	2 листопада 1582 р.	«...feria sexta post festum omnium sanctorum prox[im]a iuxta correctio[n]em Anni. Anno Domini 1582».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 15 (Сяноцький гродський суд), оп. 1, спр. 321, арк. 311.
Теребовля	24 листопада 1582 р.	«...feria quarta in vigilia festi sancte Caterinae virginis Anno d[omi]n[i] Millesimo quingentesimo octuagesimo secundo».	ЦДІА УРСР у Львові, ф. 17 (Теребовельський гродський суд), оп. 1, спр. 12, арк. 278.

Запровадження н. с., отже, не проходило на українських землях одночасно. Чи термін реформи календаря залежав від географічного розташування того чи іншого міста? Мабуть, ні. Львів лежить набагато далі на схід від Перемишля, а запровадив григоріанський календар на 15 днів раніше. Правдоподібно, на календарну реформу не могли впливати і комунікаційні фактори. Розходження в датуванні, зокрема щодо днів і місяців, могло випливати із суто локальних чинників (певну роль у цьому могла відігравати і давня календарна традиція, і автономізм прав міст), з вини канцелярій⁶⁸. Чимало могло залежати й від особистого ставлення влади міст, урядовців

⁶⁸ Див. міркування з цього приводу: В у д к а W. Op. cit.— S. 33.

до нового календаря, запровадження якого широко дискутувалося не лише в українських, а й у польських урядових, наукових і духовних колах. Цілком можливо, що спізнене запровадження григоріанського календаря в окремих місцевостях є наслідком звичайних зволікань, викликаних необізнаністю з системою нового календаря чи невпевненістю в ньому. Не можна, однак, вважати, що запровадження нового календаря в різні дні чи місяці впливало з окремих розпорядчих матеріалів вищої влади. Коли, скажімо, до львівського гроду надсилали королівський універсал, на основі якого в діловодстві гродської канцелярії запроваджено н. с. з 15 жовтня 1582 р., то паралельно такий же універсал був надісланий і в Галич, Луцьк, Київ та інші міста. З практики королівської канцелярії відомо: у зв'язку з тією чи іншою ухвалою завжди у всі гроди розсилали ідентичні постанови, декрети тощо. Існує думка, що причиною різниці в часі запровадження н. с. є послідовність надсилання розпоряджень королівської канцелярії: начебто спочатку вони надходили в одному примірнику у столиці воеводств, а щойно звідти їх розсилали до центрів земель, староств, повітів, наприклад, передовсім у Львів, а пізніше — у Перемишль, Сянок і т. д.⁶⁹ З такою думкою можна було б погодитись, але як тоді пояснити запізнення в запровадженні нового календаря в Белзі, котрий, як і Львів, був столичним воеводським містом? Немає сумніву, однак, що в універсалі вказано один термін. Факти регламентації нового календаря для одних воеводств у 1582 р., для інших — у 1583 р. наштовхують на думку про можливість появи додаткових розпоряджень, які були певним доповненням до основного універсалу. До речі, час запровадження григоріанського календаря у діловодство державних установ Волині та Правобережжя збігається, як уже згадувалося, з часом його запровадження в Білорусії та усьому Великому Князівству Литовському⁷⁰. Найправдоподібніше, датування за н. с. на цих землях запроваджено лише з 1583 р., що, треба думати, є доказом поступок уряду у зв'язку із значним опором населення проти введення нового календаря.

Наведені матеріали ілюструють запровадження григоріанського календаря в небагатих містах України. Не можна, однак, сумніватись у тому, що календар поширювався на всі міста. У розглянутий період н. с. напевно застосовувалося у Вінниці, Брацлаві, Буську, Городлі, Грабівці, Дубні, Жидачеві, Летичеві, Любачеві, Коломиї, Червоногороді, Холмі та інших містах і містечках, у яких містилися не лише повітові державні установи. Не могло бути так, щоб в одному повіті того самого воеводства чи землі н. с. запроваджували у діловодство, а в іншому — ні. Якщо Житомир Київського воеводства запроваджує новий стиль, то як могли не запровадити його і в Овручі того ж воеводства? Або як можна було не застосовувати календар у повітових містах, якщо його застосовували у воеводському місті? Основною причиною браку відомостей про початковий етап застосування нового стилю у датуванні, повторюємо, є відсутність джерел. Треба думати, що у 80-х роках XVI ст. григоріанський календар входив в ужиток і на Лівобережній Україні. Наприкінці XVI ст. королівські староства і замки діяли у Любечі, Острі, Переяславі та інших містах. У Любечі фіксують ведення «книг замкових прав судових» з 1576 р. Відомо також, що дещо пізніше, зокрема в першій половині XVII ст., у Чернігові, Новгороді-Сівер-

⁶⁹ Bostel F. Op. cit.— P. 629.

⁷⁰ Горбачевский Н. Указ. работа.— С. 8.

ському, Стародубі існували гродські, земські та підкоморські суди, а в багатьох інших містах і містечках т. зв. «мійськіє», тобто магістратські або ратушеві уряди⁷¹. Однак у діловодстві установ згаданих міст Лівобережжя новий стиль, очевидно, утверджувався лише на початку, і то непослідовно, а після приєднання України до Росії вийшов з державного вжитку. В окремих установах, які неповністю залежали від адміністративних властей, датування документів за н. с. могло не прийнятись або, не закріпившись у діловодстві у зв'язку з міцними традиціями юліанського календаря, зникнути.

Що стосується гетьманських канцелярій, Запорізької Січі (чи пізніше — Коша), то датування документів, і зокрема застосування н. с., ми спеціально не досліджували. Юліанський календар, як правило, зберігався там у внутрішньому діловодстві — у листах і універсалах гетьманів, адресованих козацькій верхівці, монастирям, світським людям, а також у тих, що висилалися в Росію чи Молдавію. Листи ж, адресовані польським королем, князям, шляхті в Угорщину, здебільшого датовані за н. с. Підтвердженням цього є документи, що виходили з державної канцелярії Богдана Хмельницького⁷².

На основі сказаного можна зробити такі загальні висновки:

Датування за н. с. на Україні запроваджувалося протягом 1582—1583 рр., що найбільш послідовно засвідчено в документах.

Найшвидше григоріанський календар знайшов застосування в державних установах — гродських, земських і підкоморських судах, а також у магістратах.

Неоднакові (загальноісторичні чи місцеві) умови розвитку міст вплинули на те, що н. с. введено неодноразово: державні установи Белзького і Руського воєводств запроваджують його протягом жовтня—грудня 1582 р., Волинського і Київського воєводств — протягом 1583 р. Через брак джерел неможливо встановити дати запровадження н. с. на всіх територіях, хоча у 80-ті роки XVI століття календарна реформа торкнулася, без сумніву, всіх українських воєводств, а частково й Лівобережжя.

Час запровадження н. с. розкриває найчастіше датація документа. Нерідко для визначення і зв'язки дати, передусім, для встановлення відповідності між системою ст. і н. с., служить контекстуальна частина документа. Спосіб передачі дат актів за н. с. досить різноманітний. Він відбиває діловодно-писарські традиції гродських і земських канцелярій і виступає як ілюстрація системи вживаних у середньовіччі форм передачі дат на письмі.

⁷¹ Левицкий О. И. Об актових книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малоросии // Тр. одиннадцатого археологического съезда в Киеве, 1899.— М., 1902.— Т. 2.— С. 75—77.

⁷² Пор.: Документи Б. Хмельницького. 1648—1657 / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич.— К., 1961.— Док. №№ 3—9, 12, 19, 20, 23—36, 46—50, 53, 55, 57, 61—63, 65—67, 69, 70, 74—78, 80, 82, 85, 90—91, 94, 98, 99, 103, 117, 128, 133, 143—145, 148—149 та ін. (н. с.). Одночасно багато документів датуються за ст. с. або з датами, стиль яких не піддається встановленню. Про вживання і датування документів на Україні за старим стилем в середині XVII ст. знали чужинці: за старим стилем датує листа Б. Хмельницькому шведський король Карл-Густав — «Писаний в місті Яздові, при Варшаві, місяця июля 27-го числа за старим календарем, літа 1656-го» (Пор.: Каманин И. М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного Московского архива Министерства иностранных дел.— К., 1911.— С. 34).

Встановлення часу датування документів за н. с. у державних установах дає можливість розв'язати окремі не лише теоретичні, а й прикладні питання хронології, зокрема в галузі археографії та архівістики. Знаючи час запровадження н. с. у відповідній канцелярії, археограф і архівіст може встановити, відколи її документи датують за н. с., і відповідно використати це в поточній праці при з'ясуванні часу написання недатованих документальних матеріалів.

Oleh KUPCHYNS'KYI

**FIRST DATINGS OF THE DOCUMENTS AFTER THE GREGORIAN
CALENDAR IN THE STATE ESTABLISHMENTS OF THE 16th-
CENTURY UKRAINE**

Chronology which studies the system of time calculation in its historical development is the foundation for the regulation of historical facts and events in the category of time. Thus it is of great importance to define the time of the introduction of the new Gregorian calendar into office-work and the dating of documents according to the new style.

In the article an attempt is made to discuss this problem on the materials of state establishments in the end of the sixteenth century, in particular, of town and district (zems'ki-according to the terminology current in tsarist Russia) act books of five provinces administered by voyevodas. The first datings after the new style refer to 1582-1583 (1582: L'viv — 15 Oct., Peremyshl' — 1 Sept., Syanok — 2 Sept., Halych — 9 Sept., Terebovlya — 24 Sept., Belz — 6 Dec.; 1583: Luts'k — 6 Jan., Kremenets' — 20 Jan., Volodymyr-Volyns'kyi — 3 March, Zhytomyr — 18 Nov.). It is impossible to state the dates of the introduction of the new style for all the Ukrainian territories because of the absence of sources, though the calendar reform of the 80s of the sixteenth century touched, without doubt, all the provinces.

The discovery of the first data concerning the dating of certain establishments' documents according to the new style is of great practical value, especially in the current archival, archeographical and textological work.